

RACÓ DE LA MEMÒRIA

L'educació a la Sénia durant la República

Yasmina Navarro Fàbrega
Imatges: Quaderns de
Gumersinda Ferré

La Escuela es un edificio construido expresamente para la instrucción y educación de los niños. Cuando los muchachos terminan la primera enseñanza (que es la que se da en las escuelas) entonces pasan a continuar los estudios en los Institutos (2ª enseñanza). Tanto en la Escuela como en el Instituto se proporciona a los alumnos una cultura general. Luego se continúan los estudios en la Universidad o en Escuelas especiales.

"La escuela", redacció de Gumersinda Ferré. 3 d' octubre de 1936.

"L'alcalde de la Sénia, el senyor Juan Ferré Cortiella, amb el suport del ministre d'Instrucció Pública del nou govern republicà, Marcel·lí Domingo, va fer construir les avui dia conegudes com "Escoles Velles". "

El següent article pretén donar a conèixer l'educació vigent durant una època que molts cops i durant molts anys ha estat, i encara continua estant, sota silenci. Una època de gran esplendor pedagògic que es veu esquinçada i censurada per la Guerra Civil. Així doncs, mitjançant un ampli recull de vivències i records, es pretén conèixer amb més detall alguns dels aspectes educatius dels anys trenta al municipi de la Sénia.

Contextualització als anys trenta

Per poder analitzar el sistema educatiu republicà, s'ha d'entendre tot allò que envoltava l'escola en aquells temps. Ens situem a principis del segle xx, més concretament a començaments dels anys trenta, en un poble de 3.200 habitants aproximadament. La nova situació política resultat de les eleccions municipals de 1931 va comportar diverses reformes a l'Estat que, al seu torn, van afectar l'ensenyament escolar, i va provocar uns canvis importants en tots els àmbits. A nivell local, l'alcalde de la Sénia, el senyor Juan Ferré Cortiella, amb el suport del ministre d'Instrucció Pública del nou govern republicà, Marcel·lí Domingo, va fer construir les avui dia conegudes com "Escoles Velles", situades a l'avinguda de la Clotada.

Aquestes van ser inaugurades l'any 1933, però el seu inicial objectiu educatiu no va trigar a canviar, ja que, durant els anys de la Guerra Civil (1936-1939) i amb l'arribada dels soldats al poble, les escoles automàticament es van convertir en oficines *cuartel* dels republicans i, posteriorment, dels nacionals, durant tot el que durà la guerra.

"La Sénia d'aquells anys era un poble millor que ara. Érem aproximadament uns 3.000 habitants, mos coneixíem tots, tots érem amics... Gairebé ningú parlava el castellà, excepte un home al que li dien "el madrileño", tot i que no era de Madrid. Es parlava el català del *terreno*, excepte amb algun Guàrdia Civil.

Al 36, quan va començar la guerra, el poble va canviar. La ubicació d'un aeròdrom va destacar la Sénia d'entre tots els

poblets dels voltants, a causa de la gran concentració militar que va suposar."
(Liberto Jornet Vidal)

Durant els darrers anys de guerra, els xiquets i xiquetes seniencs no varen assistir a l'escola. Com explica el senyor Liberto Jornet: "Per a natros això de la guerra era una festa! No anàvem a classe, i moltes vegades baixàvem a l'aeròdrom a vore les avionetes o netejar les botes dels soldats a canvi de capsetes de tabac buides, llepolies... A més, la Sénia en aquella època pareixia una capital, amb cine al Centro, ball, desfilades...". Així doncs, molts joves passaven les tardes jugant a soldats amb restes d'armes que trobaven llençades pel terme. En cas de fer-se ferides, els que "curaven" eren els metges alemanys, ja que tota la resta de professionals de la salut estaven mobilitzats. Així ho recorda Liberto Jornet, que va haver de ser atès uns quants cops: "Et portaven a l'hospital que tenien en una casa de la plaça major, on hi havia la bandera nazi a la finestra. Una de les vegades que em vaig fer mal, recordo que un soldat tot somrient em va dir: *Uy... herido de guerra! ¿En qué combate te han herido chaval?*"

Principis educatius de la Segona República

Una terra poblada de homes rotos és el que, segons Marcel·lí Domingo, la Segona República heretà. L'any 1930 la taxa d'analfabetisme a l'Estat Espanyol era del 32%, o dit d'altra manera, dels vint-i-tres milions i mig d'habitants, sis no sabien llegir ni escriure. Des dels inicis de la Segona República, l'escola va ser una de les màximes preocupacions dels seus governants. La necessitat de prestar atenció a l'educació es va convertir en una exigència irrenunciable per a la construcció de la República democràtica, igualitària i lliure i per al sosteniment de la revolució a què estava assistint el país. Tot i que els esforços del govern republicà anaven dirigits a la creació d'escoles, els responsables de la política educativa reconeixien que no era suficient amb construir més edificis, sinó que s'havien d'introduir un seguit de principis educatius i pedagògics, consagrats en la Constitució aprovada el 9 de desembre de 1931. D'aquesta manera, s'intentà dotar d'una llei educativa

"Des dels inicis de la Segona República, l'escola va ser una de les màximes preocupacions dels seus governants."

concorde amb el pensament de la Segona República, amb un seguit de principis que defensaven un model d'escola pública, a l'abast de tothom, obligatòria, mixta (on nois i noies compartien les aules) i inspirada en l'ideal de la solidaritat humana, on el principal mètode utilitzat pels mestres era la contínua activitat. Tanmateix, es reconegué l'Estat plural i les diferències

lingüístiques, tot respectant les llengües maternes de l'alumnat fins als vuit anys, ja fóra català o castellà. Un altre dels propòsits en què el Govern Republicà va fer èmfasi fou en el paper del professorat com a professional competent, amb una àmplia i constant formació (a través de cursos, seminaris, etc.) fins al punt de considerar els mestres unes de les figures més cultes dels pobles. Finalment, pel que fa l'ensenyament religiós, fou publicat un decret sobre congregacions i confessions religioses que regulava i suprimia l'obligatorietat de la seua pràctica dins del règim escolar, basant-se en la llibertat religiosa, llibertat a la consciència del xiquet i del mestre.

Les escoles públiques

Les Escoles Nacionals de Marcel·lí Domingo foren inaugurades pel llavors ministre d'Instrucció Pública, l'any 1933. Al llarg dels anys, però, han anat adquirint diversos noms com ara "Colegio Mixto de Educación General Básica Princesa Sofía" fins a l'actualitat que, popularment, se les coneix com "Les Escoles Velles". El nou centre educatiu fou ben rebut pels seniencs i senienques, fet que es pot demostrar per la gran

Inauguració de les escoles públiques, amb la presència de Marcel·lí Domingo. Font: Arxiu Centre d'Estudis Seniencs

quantitat d'assistents que va tenir la inauguració del col·legi: autoritats, Guàrdia Civil, el propi ministre Marcel·lí Domingo i gairebé tots els habitants del municipi.

Els actes més destacats de la cerimònia foren protagonitzats pels xiquets i xiquetes del poble. Vestits amb samarretes blanques, pantalons curts els xiquets i faldilla les xiquetes, van realitzar per a les autoritats una exhibició de gimnàstica, a més de cantar la sardana *La dansa de l'amor*, que deia:

"Tinc al cim de la muntanya una casa
com un cel

tota voltada d'alzines, oliveres i pins verds,
tota voltada d'alzines, oliveres i pins verds.

Quan seràs la meua esposa tot serà goig i content,
ballarem una sardana al so ardent del primer bes,
al so ardent del primer bes".

Aquesta nova escola era de caràcter públic i, per tant,

Dibuix de la distribució de l'aula. 6 de febrer de 1936. Font: Gumersinda Ferré.

d'ensenyament gratuït i en català. Tot i que al principi els alumnes estaven separats per sexes, no es va trigar gaire a integrar xiquets i xiquetes tots junts, establint així una coeducació mixta i igualitària. D'aquesta manera, els i les alumnes seien per parelles, xic i xica s'alternaven en uns pupitres en forma de banc. El material

de què disposaven era ben senzill: per als alumnes un tinter amb un palet i tinta, paper de barba i un llibre anomenat *El grado*, on es trobaven totes les assignatures amb els continguts a aprendre. El/la docent, en canvi, únicament disposava d'una estilogràfica per corregir i la pissarra per explicar.

Els infants i joves senienecs anaven a l'escola dels sis als catorze anys. No obstant, quan era època de plegar olives molts marxaven tota la setmana amb la seua família a la finca per ajudar. Pel que fa a l'horari escolar, les classes eren de 9 a 12 i de 14 a 16h. Liberto Jornet recorda la primera vegada i última vegada que va faltar a classe: "Aquell dia vaig pensar: faré 5 minuts tard i així esta tarda tindrè festa. Però quan vaig arribar de nit a casa, *ay caramba...* havia passat el municipal amb una nota de l'Ajuntament. Fixa't el control que hi havia d'assistència a classe! Estaven molt units mestre, escola i Ajuntament. Mai més vaig tornar a fer tard. A mig matí es feia un descans on els alumnes disposaven de mitja hora per a distreure's jugant a futbol, *tello*, saltar a corda... Durant aquest temps d'esbarjo, una de les mestres, la senyoreta Maria, ensenyava a la canalla cançonetes típiques catalanes."

"Lo papa ha anat a fira, diumenge arribarà.

Em portarà una nina, que mona que serà.

Oidà, oidà, que mona és la nina,

Oidà, oidà, que mona que serà.

Tindrà els ulls *hermosos*, dirà papà i mamà.

Tindrà una cabellera, que mona que serà.

Oidà, oidà, que mona és la nina,

Oidà, oidà, que mona que serà."

"Les classes es desenvolupaven mitjançant una metodologia activa on, seguint els principis de l'ensenyament republicà, els alumnes esdevenien els protagonistes del propi coneixement."

Les classes es desenvolupaven mitjançant una metodologia activa on, seguint els principis de l'ensenyament republicà, els alumnes esdevenien els protagonistes del propi coneixement. Es començava sempre a partir del propi medi de l'infant juntament amb les seues vivències, per passar després a altres realitats. Així doncs, un indicador clau en l'ensenyament era aprendre a través de l'experimentació, lluny de basar-se únicament en els recursos escrits, com ara el més comú, el llibre. Un clar exemple eren les sortides setmanals dels dijous on el mestre explicava la lliçó a l'aire lliure. Moltes vegades es feien viatges llargs, com ara a la Pobla, la roca Migdia, Pallerols, els Tres Castells... Cal destacar també les visites entre alumnes de col·legis de pobles veïns, trobades que permetien intercanviar coneixements, així com també passar una bona estona jugant plegats.

Alumnes amb el seu mestre al pati de les escoles públiques. Anys trenta. Font: Arxiu Centre d'Estudis Senienecs

Un altre fet característic de l'ensenyament emprat a l'escola pública del poble era la gran varietat de versets i cançons que es recitaven a les classes, de temàtiques diverses, ja fossin fets que succeïen en aquells temps, cançonetes tradicionals típiques de les festivitats o versets amb una intencionalitat moral i didàctica.¹

"Si n'eren tres tambors, venien de la guerra;

lo més petit de tots, porta un ram de floretes;

tram, tram, patatram porta un ram de floretes."

Els tres tambors, cançó popular catalana

"Subió una mona a un nogal,

y cogiendo una nuez verde,

en la cáscara la muerde;

lo que le supo muy mal.

Arrójala el animal,

y se quedó sin comer.

Así suele suceder,

a quien su empresa abandona.

Que haya como la mona,

un principio qué vencer."

Félix Maria Samaniego

"Juntáronse los ratones para librarse del gato;
y después de largo rato de disputas y opiniones,

1 Informant: Alberto Querol.

dijeron que acertarian en ponerle un cascabel,
que andando el gato con él, librarse mejor podrían.

Salió un ratón barbicano, colilargo, hiciquirromo
y encrespando el grueso lomo, dijo al senado romano,
después de hablar culto un rato:

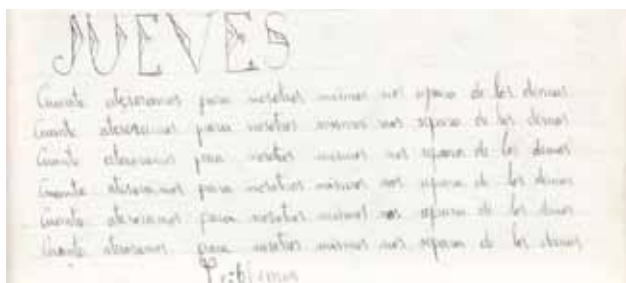
- Quién de todos ha de ser el que se atreva a
poner ese cascabel al gato?"

Lope de Vega

"Cuentan de un sabio que un día
tan pobre y mísero estaba,
que sólo se sustentaba
de unas yerbas que cogía.
«¿Habrà otro», entre sí decía,
«más pobre y triste que yo?»
Y cuando el rostro volvió,
halló la respuesta, viendo
que iba otro sabio cogiendo
las hojas que él arrojó."

Calderón de la Barca

Respecte als possibles càstigs, tan significatius en aquells temps, els mestres feien copiar 150 o 200 vegades la lliçó que els alumnes no se sabien i presentar-la l'endemà. Pel que fa als físics, el més típic era agenollar-se i sostenir en forma de creu un llibre a cada mà. També van ser molts els xiquets a qui es va picar amb el regle als dits. D'altra banda, però, quan el mestre estava agraït amb un alumne, mostrava la seua satisfacció "pegant-li un calbot carinyós".

Exemple de càstig. Font: Gumersinda Ferré.

Les escoles privades

Anteriorment, i paral·lelament a l'escola pública, la tasca docent també fou impartida per diferents cases particulars del municipi. Un dels primers centres que es recorden va ser l'escola *Las Hermanas de la Consolación*, situada a l'actual rectoria del carrer Major. Es tractava d'un convent dirigit i habitat per dos monges, on només les xiquetes podien assistir. L'edifici es distribuïa en dos

pisos: la planta baixa per a les alumnes més menudes i el pis de dalt per a les més grans. La metodologia emprada durant les classes era rudimentària i senzilla. D'una banda, les xiquetes menudes llegien i repetien en veu alta la lliçó que la monja els anava dient, i d'altra, les xiques més fadrines aprenien a brodar, resar i, a grans trets, a saber realitzar les tasques domèstiques. També hi ha memòria de l'escola de la placeta o de l'Ave Maria, ubicada a l'actual plaça Mossèn Escoda. S'hi va fer classe fins a l'entrada dels nacionals durant la guerra, i després es va reconvertir l'espai en una sala de ball. En aquest col·legi els alumnes anaven a classe separats per sexes, els xiquets amb els professors i les xiquetes amb les professores, tot i que, segons sembla, en algun moment van anar junts. L'ensenyament era variat; se centrava sobretot en geografia i història, literatura i gramàtica. Si bé la llengua emprada solia ser el castellà, alguns informants recorden especialment el llibre *La terra catalana* del professor Joaquim Pla Cargol de l'any 1931, escrit en llengua catalana.

Els xiquets i xiquetes començaven l'escola als 6 anys i feien classes matí i tarda de dilluns a dissabte. Alberto Querol recorda molt bé el seu primer dia d'escola:

"Tenia il·lusió, ma mare no havia anat mai a l'escola i mon pare treballava. Quan arribà el dia, em va passar a buscar un amigueta de la mateixa edat que també començava l'escola.

Eren les 9 del matí, obrírem la porta i vam dir bon dia. Acte seguit, un altre alumne més gran que nosaltres, d'uns 8 anys, ens va fer seure en un banquet (on hi havia places per a 6 o 7 alumnes). Més tard vaig comprendre que aquell xiquet era l'ajudant del senyor mestre. Al davant hi havia una pissarra pintada de negre, on s'escribia amb un guix. Em vaig adonar de seguida que a la pissarra hi havia lletres escrites, però jo encara no sabia llegir. Després ja vaig saber que allò eren les vocals (a e i o u). A la classe hi havia xiquets que ja feia un any o dos que anaven a l'escola i, per tant, ja sabien llegir i escriure.

Mentrestant, el senyor mestre Marcoval estava a unes 10 passes, a una altra pissarra explicant una lliçó a alumnes més grans. Quan em va tocar, vaig sortir a la pissarra i amb un guix a la mà, vaig haver de copiar baix de cada vocal, la mateixa lletra. Però,

al ser el primer cop i com mai havia estat ensenyat, no em sortí bé. El xiquet ajudant del senyor mestre em va agafar la mà per tal d'ajudar-me, però jo em vaig resistir fins que em va

"La tasca docent també fou impartida per diferents cases particulars del municipi. Un dels primers centres que es recorden va ser l'escola Las Hermanas de la Consolación."

dixar córrer i se centrà en un altre company meu. I, quan ningú se n'adonà em vaig escapar de classe.

A l'arribar a casa, li vaig explicar plorant a ma mare què m'havia passat i aquesta em digué que a la tarda hi hauria de tornar.

Aquella tarda, la situació es va repetir, però aquesta vegada amb els números (1 2 3 4 5 6 7 8 9 10). Tot i així, ja va anar millor perquè la meua germana, que era quatre anys més gran que jo, em va ensenyar una mica els números."

Fitxa d'exercicis diaris. Font: Gumersinda Ferré.

Finalment, també hi havia l'escola del mestre Ismael Carbó. Inicialment situada al carrer de Sant Miquel, després es traslladà a la plaça Sant Josep. L'escola, que va arribar a tenir més de cent alumnes, estava dividida en dos seccions on els xiquets i xiquetes anaven separats. A tots ells se'ls ensenyava a llegir i escriure, geografia i història d'Espanya, així com també una mica de cultura general. Com en la resta de centres privats, tots els alumnes pagaven unes taxes, tot i que hi havia excepcions de famílies que no disposaven de suficients recursos econòmics i, en aquests casos, l'alumne ho "compensava" fent d'ajudant del mestre.

"L'any 1937 es van suspendre les classes, tot esperant la fi de la guerra. Mentrestant, els xiquets tenien unes vacances més llargues que de costum."

L'educació escolar en temps de guerra

El començament de la guerra va influir decisivament en el tancament de diferents escoles privades del poble. No obstant, deu anys més tard, alguns dels centres van tornar a obrir amb la principal funció de preparar l'alumnat per a poder accedir a l'institut. Pel que fa als centres públics, i atès els diversos bombardejos que assetjaven els municipis veïns, l'any 1937 es van suspendre les classes, tot esperant la fi de la guerra. Mentrestant, els xiquets tenien unes vacances més llargues que de costum.

Gumersinda Ferré Vidal fou una de les moltes xiquetes senienques que va anar a l'escola durant els primers anys de la guerra. Gràcies als seus quaderns escolars,

Portada d'un quadern escolar corresponent al mes de febrer de 1936. Font: Gumersinda Ferré.

anar separats a classe, on eren educats mitjançant una formació clarament diferenciada.

Les principals assignatures impartides eren matemàtiques, geografia, ciències de la naturalesa (per mitjà d'excursions setmanals), llengua (comprensió lectora, gramàtica i ortografia), dibuix i, de tant en tant, gimnàstica. L'ensenyament femení, a més, es basava en aspectes quotidians com urbanisme, higiene personal, actituds i bones maneres...

"Ejercicio de resumen. Urbanidad: actitudes y maneras"

Las niñas de pequeñas tenemos que acostumbrarnos a hacer las cosas bien hechas tanto en casa como fuera de casa. No tenemos que levantar la cabeza con orgullo cuando alguna persona mayor nos riñe. Tampoco no tenemos que reír a carcajadas ni chillar porque es de muy mala educación.

*También es de mala educación de estar levantados y muy estirados, de estar con las manos a los bolsillos. Cuando estamos sentadas tampoco no tenemos que poner los pies a los barrones ni cuando comemos poner los codos en la mesa. Yo procuraré hacerlo todo y así todos me tendrán cariño."*²

2 Redacció de Gumersinda Ferré, 8 d'octubre de 1935.

Dibuix de l'escola. Anys trenta. Font: Gumersinda Ferré.

Com es pot observar en els escrits, la llengua emprada era el castellà tot i que alguns dies les classes es duïen a terme en català. Cal destacar el lliurament mensual als familiars dels quaderns de treball realitzats a classe, juntament amb les faltes que havia tingut l'alumne. D'aquesta manera es disposava d'un alt grau de control d'assistència de l'alumnat.

Una de les activitats que més agradava tant a alumnes com a professors eren les excursions didàctiques que es realitzaven setmanalment, les quals encara conservaven l'esperit educatiu republicà. L'endemà, els alumnes redactaven les vivències i tot allò que havien après. El següent text és un fragment d'una d'aquestes redaccions, pertanyent a una sortida amb gran part d'alumnat del col·legi, xics i xiques junts, al convent de Benifassà:

"Excursión al convento de Benifasar"

A las 7 y media salieron del pueblo con un tiempo favorable, iban 52 alumnos; faltamos más de la mitad. Llevaron únicamente un burrito por si acaso. En el "Malany" los prestaron una bicicleta. Al llegar a San Pere almorzarón y descansaron. En el molí de l'Abad hicieron otro descanso. Cerca de la "cova dels Rossegadors" vieron las obras hechas para calcular la cantidad de agua que pasa por el río. En "Xirlets" volvieron a descansar y muchos se detuvieron siguiendo hasta el puente de Teulatí junto a la cova Travarta. Y cuesta arriba hasta el Convento que se veía media hora antes de llegar, produciendo una agradable sorpresa al ver aquel gran edificio.

Llevamos como cronistas a Arroyo, Bellaubí y Roda. Como dibujantes a Voix, Cardona y Querol. Del botiquin se encarga Verge."³

Un dels fets més característics de l'educació durant la guerra eren les visites d'inspecció que es realitzaven trimestralment o dos cops per curs. Durant aquestes

visites es plantejaven qüestions als alumnes que, a priori, havien de conèixer. Per aquest i altres motius, el mestre o la mestra feia èmfasi en la presentació de les fitxes d'activitats i quaderns, escrits amb molt bona lletra, marges molt marcats i sobretot claredat i pulcritud.

"Visita de Inspección"

Ayer día 13 de mayo vino la Sta Inspectora Doña Teresa Busutil.

Por la mañana visitó a las niñas y por la tarde a los niños. Nos preguntó muchas cosas a mi me preguntó la fiesta del libro, y también nos preguntó el 2 de mayo.

La Sta Inspectora quedó muy contenta de nosotras de lo que habíamos aprendido y también quedó muy contenta de la Sra Maestra.

*A mi la Sra Inspectora me pareció muy simpática y muy buena, a mi me gustaría que viniera pronto porque es muy amable."*⁴

L'escola no disposava de gaire material didàctic. A cada alumne li corresponia un llibre que en finalitzar el curs havia de deixar a l'escola per tal que els alumnes de nivell inferior el poguessin aprofitar. De tant en tant, però, Generalitat i Ajuntament enviaven llibres i enciclopèdies a compartir per tot l'alumnat del col·legi. Aquest nou material era rebut amb gran alegria, tant per part dels mestres com dels alumnes.

"Los compañeros de la junta de la biblioteca de nuestra sección han traído un paquete de libros que, como las otras veces, los hemos examinado en la alegría de siempre. ¿Por qué un lote de libros nuevos nos produce alegría y contento? Por qué no los habíamos visto nunca y todas las cosas nuevas nos interesan. Por qué llevan dibujos en colores. Porque nos cuentan cosas interesantes, nos muestran las vidas de otras gentes, nos hacen ver otros países y todos nosotros tenemos deseo de conocer

3 Redacció de Gumersinda Ferré, octubre de 1936.

4 Redacció de Gumersinda Ferré, 14 de maig de 1936.

"A cada alumne li corresponia un llibre que en finalitzar el curs havia de deixar a l'escola."

el mundo con su gran variedad de paisaje, de gentes, de costumbres. Los libros son en realidad como unas ventanas por donde podemos ver el mundo." ⁵

Tots aquests fragments són un petit tresor que ajuden a entendre els atrafegats anys trenta, mostrant-nos ahora, tot un sistema educatiu basat en l'aprenentatge i el benestar de l'alumnat, sense desconnectar de la realitat, i amb una metodologia, si més no, atractiva i divertida.

Per finalitzar, vull donar les gràcies públicament a totes

5 Redacció de Gumersinda Ferré, 25 de gener de 1937.

les persones que m'han proporcionat ajuda, aportant el seu gra d'arena durant la realització de l'article. En primer lloc, vull donar les gràcies per la magnífica col·laboració dels entrevistats Liberto Jornet i Alberto Querol, que de manera desinteressada han dedicat part del seu temps a explicar-nos vivències i anècdotes de l'educació rebuda durant la infantesa. En segon lloc, també vull agrair a Olga Sabaté la facilitació d'un dels seus petits tresors, els quaderns escolars de la seua mare, la senyora Gumersinda Ferré. I per últim, a nivell personal, voldria disculpar-me d'antuvi per qualsevol informació que pugui esdevenir errònia i per tots aquells aspectes que, de ben segur, han quedat sense poder ser mencionats. Tot i així, em dono per satisfeta si la lectura d'aquest text ha servit per donar a conèixer o recordar vells temps que formen part de la cultura del nostre poble.

Bibliografia

ALMUNI, Victòria; BALLESTER, Marutxi (coord.) (2007). *La Sénia: història i territori*. Benicarló: Onada Edicions (Biblioteca Cruïlla, 3).

ALMUNI, V; ANDREU, M; BALLESTER, M.P; SERRA, M. [et alii] (2009). *La Sénia: societat i economia*. Benicarló: Onada Edicions (Biblioteca Cruïlla, 4)..

GARCIA, Heribert (2008). *L'aeròdrom de la Sénia, 1930-37*. La Sénia: Centre d'Estudis d'Investigació Històrica Baix Maestrat/Montsià; Patronat del Camp d'Aviació de la Sénia.

- Centre d'Estudis Seniençs.